

İ'câzü'l-Kur'an Çalışmalarının Dilbilimsel Tefsir'e Etkisi –Keşşâf Örneği–

The Effect of I'jāz al-Qur'an Studies on Linguistic Tafsir -al-Kashshāf Example-

Arş. Gör. Dr. Havva ÖZATA

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı
Ph.D., Res. Asst, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Divinity, Department of Tafsir, Nevşehir, Turkey.

hozata@nevsehir.edu.tr

 0000-0001-8934-9230

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
05 Ocak / January 2020

Kabul Tarihi / Accepted
22 Şubat / February 2021

Yayın Tarihi / Published
17 March / March 2021

Atıf Bilgisi / Cite as:

Özata, Havva. “ İ'câzü'l-Kur'an Çalışmalarının Dilbilimsel Tefsir'e Etkisi –Keşşâf Örneği–”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Mart 2021), 203-226. <http://doi.org/1051702/esoguifd.854241>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology Bütün hakları saklıdır. / All right reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esoguifd>

CC BY-NC 4.0 This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Etik Beyanı / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve bu araştırmanın desteklenmesi için herhangi bir dış fon alınmadığı yazar tarafından beyan olunur / It is declared by the author that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study; that all the sources used have been properly cited; that no external funding was received in support of the research.

İ'câzü'l-Kur'an Çalışmalarının Dilbilimsel Tefsir'e Etkisi -Keşşâf Örneği-*

Özet ► Kur'an'ın doğru anlaşılmasında önemli bir konuma sahip olan dilbilimsel tefsir çalışmaları çok erken bir dönemde ortaya çıkmış ve etkinliğini modern döneme kadar sürdürmüştür. Bu uzun süreç içerisinde dilbilimsel tefsir faaliyetleri hiç şüphesiz standart, tekdüze devam etmemiş çeşitli tarihsel ve kültürel olguların etkisiyle teknik açıdan ve içerik olarak farklılaşmıştır. Bu farklılaşmanın ortaya konulması, dilbilimsel tefsir faaliyetlerinin üst üste gelen bir bilgi yığını oluşturmadığını aksine bu faaliyetlerin sürekli bir gelişim içerisinde olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda dilbilimsel tefsirde bir değişim ve farklılaşmaya neden olması bakımından İ'câzü'l-Kur'an çalışmaları dikkate şayandır. Bu çalışmada İ'câzü'l-Kur'an etkisiyle ortaya çıkan ilgili değişimin boyutu ve niteliği üzerinde durulmaktadır. Bu minvalde İ'câzü'l-Kur'an hakkında genel bilgiler verildikten sonra meâni'l-Kur'an formatında kaleme alınan Zemahşerî'nin Keşşâf tefsiri üzerinde, bahsi geçen farklılaşmanın izleri tespit edilmeye çalışılacak ve özellikle söz konusu tefsir ilk dönem dilbilimsel tefsirler ile mukayeseli olarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Dilbilimsel Tefsir, Kur'an-ı Kerim, İ'câzü'l-Kur'an, Zemahşerî, Keşşâf

The Effect of I'jāz al-Qur'an Studies on Linguistic Tafsir -al-Kashshāf Example-

Abstract ► Linguistic commentaries on the Qur'an, which have played an important role in understanding the Qur'an, emerged very early times; and this scholarly activity has continued until the modern period. In this long period of time, this scholarly activity has undoubtedly not continued to be standard and uniform, but has differed technically and in terms of content due to various historical and cultural facts. The examination of this differentiation is important in terms of showing that the linguistic commentary activities do not constitute an overlapping mass of knowledge, on the contrary, they are in a continuous development. In this context, studies on i'jāz al-Qur'an are remarkable as they have caused a change and differentiation in linguistic commentaries. This study focuses on the extent and nature of the relevant change that emerged with the effect of i'jāz al-Qur'an. In this respect, after a general introduction to i'jāz al-Qur'an, the traces of the aforementioned differentiation will be determined by following the commentary of al-Zamakhsharī, which was written in the format ma'ānī al-Qur'an. In addition, the relevant commentary will be examined in comparison with the first period linguistic commentaries.

Keywords: Tafsir, Linguistic Tafsir, al-Qur'an, I'jāz al-Qur'an, Zamakhsharī, al-Kashshāf.

Giriş

Allah Resûlü'nün vefatından sonra Kur'an metni sabitesini koruduğu halde zamanın ilerlemesi ile birlikte onun muhatapları ve nâzil olduğu ortam değişmeye başlamıştır. Kur'an ve

* Bu çalışma, 2019 yılında Prof. Dr. Abdurrahman Kasapoğlu danışmanlığında tamamladığımız "Dilbilimsel Tefsirde Farklılaşma Süreci: Cârullah ez-Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* Tefsiri Örneği" başlıklı doktora tezimizden üretilmiştir (İnönü Üniversitesi, Malatya, 2019). This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "The process of differentiation in linguistic exegesis (Example of the exegesis of Jārullah az-Zamakhsharī called al-Kashshāf) which I did under the supervision of Prof. Dr. Abdurrahman Kasapoglu", (Dissertation, Inonu University, Malatya/Turkey, 2016).

muhatapları arasında dil gibi farklı alanlarda kendini gösteren bu değişiklikler¹ ilahî murada uygun şekilde Kur'an'ı anlamada, daha sonraki muhataplar açısından farklı sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nitekim Kur'an'ın zihinlerde ve sayfalarda ilk nâzil olduğu şekilde korunması, onun lafızlarının delâlet ettiği anlamın da aynı şekilde korunması anlamına gelmiyordu. Söz konusu olan sadece metnin lafızlarının korunmasıydı. Zira bir yandan Kur'an Mushaflarda muhafaza edilirken öte yandan dışarıda dil ve bağlam değişmekteydi. Bu nedenle Kur'an metninin muhafaza edilmesi gibi bu metnin ifade ettiği anlamın da muhafaza edilmesi gerekmektedir. Bu nedendir ki sahâbe, lafızların bizzat kendisini muhafaza etmeye gayret gösterdiği gibi onların delâlet ettiği anlamları da muhafaza etmeye gayret göstermiştir.² Bu gayretler neticesinde ortaya çıkan dilbilim ağırlıklı tefsirler, özellikle Kur'an'ın doğru anlaşılmasında onun nâzil olduğu zaman ve mekândan uzaklaşma neticesinde ortaya çıkabilecek -dil ile ilgili- olumsuzlukların ortadan kaldırılmasında önemli bir rol üstlenmiştir.

Kur'an lafızlarının delâlet ettiği manayı tespit ve muhafaza etmede önemi haiz ilk dönem dilbilimsel tefsir faaliyetleri, Hicrî 5. asır itibarıyla yoğunluk kazanan ilahi vahyin mahiyeti, halku'l-Kur'an, terâdüf/furûk ve nihayetinde i'câzü'l-Kur'an gibi dilbilgisini aşan farklı tartışmalardan hem metot hem de muhteva olarak etkilenmiştir. Üstelik bu konular etrafında devam eden tartışmalar dil ile ilgili çalışmaları metafizik boyuta taşımış ve neticede dilbilimsel tefsirlerde ele alınan salt gramer tartışmalarından dil felsefesi ile ilgili tartışmalara bir geçiş olmuştur. Ağırlıklı olarak ayetlerin i'râb vecihleri ve anlam ilişkileri üzerinde duran meâni'l-Kur'an, mecâzü'l-Kur'an, i'râbü'l-Kur'an ile ayetlerde geçen kelime ve terkiplerin anlamları üzerinde duran garîbü'l-Kur'an, vücûh ve nezâir türü ilk dönem dilbilim tefsirlerde bu değişimi görebilmekteyiz.

Erken dönem dilbilimsel tefsirlerde muhteva ve teknik olarak farklılaşmanın ortaya çıkmasında i'câzü'l-Kur'an olgusu etkin bir rol üstlenmiştir. Nitekim bu ilk dönem eserler, Kur'an'ın i'câzının onun nazımının bir gereği olduğu düşüncesinin ortaya çıktığı daha sonraki dönemde, Kur'an'ın eşsiz sözdizimsel özelliklerini tespit etmeye çalışan ve dilbilim/belâgat verilerini bu minvalde kullanan eserlere dönüşmüşlerdir.

Hicrî 6. asra gelindiğinde bu değişimi rahatlıkla okuyabildiğimiz isim Zemahşerî (ö. 538/1144) olmaktadır. Zemahşerî'nin *Keşşâf* tefsiri, ayetlerde geçen kelimelerin sözlük anlamları ve morfolojik yapıları hakkında bilgi vermesi, ayetlerdeki i'râb vecihlerini beyan etmesi, ayeti oluşturan kelimeler arasındaki yapısal ve anlamsal ilişkileri açıklaması ve tüm bunları yaparken de şiirden, Arapların genel kullanımlarından, rivayetlerden, bir diğer ayetten ve kıraat farklılıklarından şevâhid sunması ile dilbilimsel tefsir statüsünde değerlendirilmektedir. Bu

¹ Özellikle anlam değişmesi, anlam daralması, anlam kayması gibi artzamanlı lafız-mana değişimleri veya sözdizimsel düzeyde meydana gelen anlam değişimleri dilin zaman içerisinde gelişiminin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

² Düccane Cündioğlu, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültür'e Anlam'ın Tarihi* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2014), 71.

nedenle dilbilimsel açıdan kendisinden önce kaleme alınmış herhangi bir meâni'l-Kur'an, i'râbü'l-Kur'an, garîbü'l-Kur'an türü eserden genel anlamda bir farklılık arz etmemektedir. Bununla birlikte kelimelerin anlamlarını verirken morfolojik yapısıyla ilişkilendirmesi, anlamın tarihî seyir içerisindeki değişimini vurgulaması, kelimenin hem yapı hem de anlam bakımından içinde bulunduğu cümlelerin anlam alanına katkısını göz önünde bulundurması; ayetlerdeki i'râb vecihlerinin anlam ile ilişkisini, kelimelerin, ifadelerin dizilişlerindeki ayrıntıları ve neticesinde ortaya çıkan anlam inceliklerini beyan etmesi, Kur'an'ın bütünlüğünü göz önünde bulundurması ve tüm bu verileri de Kur'an'ın i'câzını kanıtlamak için kullanması, Zemahşerî tefsirinin dilbilimsel tefsir literatüründe farklı bir konumda bulunmasına neden olmaktadır. Hatta o bu yaklaşımıyla Abdülkâhir Cürçânî (ö. 471/1078-79) gibi isimlerin formüle ettiği "Kur'an'ın i'câzının kaynağı, onun nazmında gizlidir" şeklindeki teorinin Kur'an'da tatbikini gerçekleştiren kişi olarak kabul edilmektedir.³

Dilbilimsel tefsir alanında 6. asır itibarıyla açık bir şekilde gözlemlenen değişim ve farklılaşmanın mahiyetinin ve boyutunun anlaşılması ve açık-seçik ifade edilmesinde ilgili zaman dilimine kadar i'câzü'l-Kur'an faaliyetlerinin incelenmesi ve ilk dönem ve sonraki dönem dilbilimsel tefsir alanında kaleme alınan eserlerin karşılaştırılması önem arz etmektedir. Bu çalışmada ilgili amaç doğrultusunda öncelikli olarak i'câzü'l-Kur'an olgusu ve tarihi seyri hakkında bilgi verilmekte, sonrasında ise dilbilimsel tefsir alanındaki etkisi Zemahşerî'nin *Keşşâf* tefsiri üzerinde gösterilmeye çalışılmaktadır. Zemahşerî'nin ilgili eserinin öne çıkarılmasında bu eserin tefsir literatüründeki etki alanının genişliği önemli rol oynamaktadır. Nitekim *Keşşâf*, hem dilbilimsel tefsir hem de diğer farklı tefsir türleri arasında kaleme alınan birçok eseri içerik ve yöntem olarak etkilemiştir. Ayrıca doğrudan bu eser üzerine yazılan şerh ve haşiyeler de onun bu alandaki önemini ve etkisini gözler önüne sermektedir.

1. İ'câzü'l-Kur'an

"İ'câzü'l-Kur'an" terkihi, mastar olan i'câz kelimesinin faili olan Kur'an'a izâfe edilmesiyle oluşturulmuştur. Hicrî 2. yüzyıldan sonra özellikle kelimelî bünyesinde Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olduğunu savunmak ve inkârcıların görüşlerini çürütmek üzere yapılan faaliyetleri kapsar nitelikte kullanılan i'câzü'l-Kur'an, "insanların Kur'an'ın bir benzerini getirmekten aciz olması" anlamındadır. İnsanların bu aciziyeti ise Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olduğuna bir delil olmaktadır.⁴

1.1. Tarihi Süreçte İ'câzü'l-Kur'an

İ'câzü'l-Kur'an konusuna ilk dönem tefsirlerde işaret edilmişse de bu konudan müstakil bir şekilde bahseden isim Mutezilî âlim Ebû İshak en-Nazzâm'dır (ö. 231/845). Mutezilî kelamcı

³ Mustafa Cüveynî es-Savî, *Menhecu'z-Zemahşerî fî Tefsîri'l-Kur'ân ve beyani'l-i'câzih* (Mısır: Dâru'l-Maârif, ts.), 216, 219; Şevkî Dayf, *el-Belâga tetavvur ve târih* (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 265; Mâzin el-Mübârek, *el-Mûcez fî târihi'l-belâga* (b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.), 105-107; F. Hasan Abbas, *İ'câzü'l-Kur'âni'l-Mecîd* (Amman: Dâru'n-Nefâis, 2016), 276; Hasan Taşdelen, "Belâgat İlmî ve Tarihi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 270-271.

⁴ Abbas, *İ'câzü'l-Kur'âni'l-Mecîd*, 17.

Nazzâm, i'câzü'l-Kur'an'ı hususen Hz. Peygamber'in risâletini kanıtlamak için kullanmıştır. Onun bu konuda ileri sürdüğü görüşler kendisinden sonra *sarfe teorisi* olarak isimlendirilmiştir. Sarfe teorisine göre Araplar Kur'an'ın benzerini getirmeye muktedir olmalarına rağmen Yüce Allah'ın alıkoymasıyla bundan sarfinazar etmişlerdir. Nazzâm'dan sonra öğrencisi Câhız (ö. 255/869), günümüze ulaşmayan *Nazmü'l-Kur'ân* ve diğer eserlerinde i'câzü'l-Kur'an olgusunun gelişmesine katkı sağlayacak görüşler beyan etmiştir. Ona göre Kur'an'ın i'câzı onun sahip olduğu belâğî özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Sarfe ise i'câzı ortaya koyma noktasında ancak ikinci sırada yer almaktadır.⁵

Câhız'dan sonra İbn Kuteybe (ö. 276/889), Muhammed b. Zeyd el-Vâsitî (ö. 307/ 906) gibi isimler i'câzü'l-Kur'an alanında çalışmalar yapmışlardır. Fadl Abbas'ın *mütekaddimun dönem* i'câzü'l-Kur'an çalışmaları olarak tasnif ettiği bu ilk dönemde, çoğunlukla i'câz konusu farklı konu başlıkları altında ele alınmıştır. Bu dönemden sonra gelen *risaleler döneminde* ise bu konuyu müstakil olarak işleyen risaleler kaleme alınmıştır.⁶

Risaleler döneminde öne çıkan ilk isim *en-Nüket fi i'câzi'l-Kur'ân* eseriyle Rummânî'dir (ö.384/994). Rummânî bu eserine i'câzın yedi vechini sıralayarak başlamaktadır: Muhatapların şiddetli ihtiyaçlarına ve şartların olgunlaşmış olmasına rağmen meydan okumaya karşılık vermemiş olmaları, tehdidin genel olmasına rağmen karşılık verilmemesi, sarfe, belâgat, gelecekle ilgili haberlerin verilmesi, Kur'an'ın alışılmışın dışındaki üslubu ve Kur'an'ın tüm mucizelere kıyas edilebilir olması.⁷ Rummânî her ne kadar i'câzın farklı vechilerini sıralasa da risalesinin büyük çoğunluğunda belâgat vechi üzerinde durmuştur. Diğer vecihlere sadece kısaca değinmiştir. Bu durum onun esas itibarıyla Kur'an'ın i'câzının belâğî uygulamalardaki üstünlük ile olduğunu kabul etmesiyle ilgilidir. Nitekim Rummânî, üç kısma ayırdığı belâğî kelamın en üst tabakasını Kur'an'ın oluşturduğunu ifade etmektedir.⁸ Bununla birlikte sarfe teorisini de i'câz vechi olarak kabul etmiştir. Fakat belâgati bu vecihler arasında öne çıkarması, Nazzâm değil de Câhız gibi bir yol izlediği fikrini ortaya çıkarmaktadır.

Bu dönemde öne çıkan bir diğer isim Ebû Süleyman Hattâbî'dir (ö. 388/998). *Beyânu i'câzi'l-Kur'ân* eserinde Hattâbî, ilk olarak tehdidî üzerinde durmakta ve bu vesile ile i'câzın hakikati ve ispatı üzerinde deliller sunmaktadır.⁹ Daha sonra Kur'an'ın i'câzının *sarfeden* veya gelecekle ilgili haberlerden veya Kur'an'ın sahip olduğu belâğî üstünlükten kaynaklandığı şeklindeki görüşlere

⁵ Abbas, *İ'câzü'l-Kur'âni'l-Mecîd*, 26-27, 29.

⁶ Abbas, *İ'câzü'l-Kur'âni'l-Mecîd*, 29-30.

⁷ Ebu'l-Hasen Alî b. İsa b. Alî er-Rummânî, *en-Nüket fi i'câzi'l-Kur'ân*, (*Selâsü Resâil*'in içinde), thk. Muhammed Ahmed Halefullah, vd. (Kahire: Dâru'l-Maârif, 2015), 75.

⁸ Rummânî, *en-Nüket*, 75.

⁹ Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed Hattâbî, *Beyânu i'câzi'l-Kur'ân*, (*Selâsü Resâil*'in içinde), thk. Muhammed Ahmed Halefullah, vd. (Kahire: Dâru'l-Maârif, 2015), 21-22.

değindir. Ona göre “sarfe” bizzat Kur'an'ın dışında vuku bulan bir durum olduğu için¹⁰ gelecekle ilgili haberler ise her sûreyi kapsamadığı için i'câza kaynaklık edemez.¹¹

Hattâbî i'câzın belâgatle açıklanması konusunda ise iddia sahiplerinin belâgatin hangi yönüyle Kur'an'ın i'câzına kaynaklık ettiği veya bu durumun kaidelerinin tespiti noktasında bir açıklamada bulunmadıklarını aksine “bunun bizzat insanın kendi hissi derinliklerinde keşfedeceği bir durum olduğunu ve bu hissi tarif etmeye yol olmadığını” ifade ettiklerini aktarmaktadır.¹² Ancak Hattâbî bu görüşün tersine belâgatin kural ve kaideleri ile kelamın hangi özelliğiyle daha belirgin olacağını/olduğunun tespit edilebileceğini savunmaktadır. Ona göre bir söz üç şey üzerine bina edilir: Taşıyıcı bir lafız, onunla var olan bir mana ve bu ikisini bağlayan bir nazm. Kur'an incelediğinde ise onun, lafızların en fasihi, en güzeli ve en tatlısı, anlamlarının en ileri seviyede ve en yüce sıfatlara sahip olduğu ve bu durumun akıl sahiplerine gizli kalmadığı; nazımın ise onun dışındakilerden daha düzgün, daha uyumlu olduğunu görülür. Tüm bunların neticesi olarak da Kur'an mu'ciz olarak kabul edilmiştir.¹³ Dikkat edileceği üzere Hattâbî, sadece lafız ve mana üzerinde durmamakta nazmı da fesahatin neticede i'câzın bir gereği olarak görmektedir.

Fadl Abbas'ın i'câz konusunda kitapların telif edildiği, üçüncü dönem olarak işaret ettiği *kitaplar döneminde* öne çıkan isimlerden ilki Bâkîllânî'dir (ö. 403/1013).¹⁴ Bâkîllânî *i'câzü'l-Kur'ân* eserine, tehadîf konusunu farklı şekillerde irdelediği, Hz. Peygamber'in risaletini i'câz konusuyla ilişkilendirdiği ve aynı zamanda Tevrat, İncil gibi ilahî kitaplarda i'câzın olup olmadığını sorguladığı geniş bir giriş ile başlamaktadır. Müellif daha sonra Kur'an i'câzını üç vecih olarak ifade etmektedir: Gaybî haberleri içermesi, Hz. Peygamber'in ümmî olmasına rağmen Kur'an'ın geçmiş kavimlerden haber vermesi ve Kur'an'ın nazımının eşsiz oluşu.¹⁵ Bâkîllânî ilk iki vechi kısaca açıkladıktan sonra üçüncü vecih olan Kur'an'ın nazmı üzerinde teferruatlı bir şekilde durmaktadır. Kur'an'ın şiir ve nesir gibi edebî şekillerin dışında kalan bir üslubunun olması, çok farklı konulara değinmesine rağmen ahenginden bir şeyi kaybetmemesi veya hurûf-ı mukattaanın kullanım şeklindeki denge ve uyum gibi nazm ile ilgili farklı on durumu ifade ederek Kur'an'ın nazımının onun i'câzının kaynağı olduğunu açıklamaya çalışmaktadır.¹⁶

Bâkîllânî de tıpkı Hattâbî gibi i'câzda Kur'an'ın nazımının esas teşkil ettiğini tüm eseri boyunca gözler önüne sermeye çalışmış ve bu doğrultuda şiir ve diğer edebî türler ile Kur'an'ı kıyaslayarak onun nazmındaki güzelliği ve eşsizliğini beyan etmiştir. Ancak Bâkîllânî -tıpkı

¹⁰ Hattâbî, *Beyânu i'câzi'l-Kur'ân*, 22-23.

¹¹ Hattâbî, *Beyânu i'câzi'l-Kur'ân*, 23.

¹² Hattâbî, *Beyânu i'câzi'l-Kur'ân*, 25.

¹³ Hattâbî, *Beyânu i'câzi'l-Kur'ân*, 27.

¹⁴ Abbas, *i'câzü'l-Kur'âni'l-Mecîd*, 152.

¹⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkîllânî, *i'câzü'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 2009), 33-47.

¹⁶ Geniş bilgi için bk. Bâkîllânî, *i'câzü'l-Kur'ân*, 35-47.

Hattâbî'de olduğu gibi- Kur'an'ın tamamında gözlemlenebilen, i'câzının kaynağı olan nazmını, genel bir şekilde formüle eden bir teori ortaya koymamıştır.

Mutezilî mütekellim Kâdı Abdülcebbâr (ö. 415/1025) ise i'câzü'l-Kur'an'ı *el-Muğnî fi Ebvâbi't-tevhid ve'l-'adl* eserinde tıpkı Nazzâm gibi nübüvvet bahsi içerisinde Hz. Peygamber'in risaletini kanıtlar nitelikte incelemekte ve tehadî ve muâraza ile ilgili sözü fazlasıyla uzatmaktadır. Yine gayba ait bilgilerin Kur'an'ın i'câzının kaynağı olduğunu ve sarfe görüşünü Hattâbî'ye benzer sebeplerle reddetmektedir.¹⁷

Kur'an'ın i'câzının kaynağı olarak fesahatin, kelimelerin bir araya gelerek bir terkip oluşturduktan sonra ortaya çıkabileceğini dile getiren Kâdı Abdülcebbâr; kelimelerin seçiminin, i'râb bakımından bu kelimelerin harekelenmesinin ve bu kelimelerin konularının fesahat için önem arz ettiğini ifade etmektedir.¹⁸

Kâdı Abdülcebbâr'ın ortaya koyduğu bu fesahat anlayışı bir önceki müelliflerde olduğu gibi Kur'an'ın i'câzının esas kaynağı olarak onun sahip olduğu nazma işaret etmektedir. Hatta bu bağlamda Şevkî Dayf, nazm teorisine ilk dikkat çeken kişinin Kâdı Abdülcebbâr olduğunu söylemektedir.¹⁹ Fadl Abbas ise bu görüşü kabul etmeyerek Hattâbî'nin ilk defa bu konuya temas ettiğini vurgulamaktadır.²⁰

Hattâbî ve Bâkılânî ve daha sonrasında Kâdı Abdülcebbâr'ın dağınık bir şekilde işaret ettiği "Kur'an'ın i'câzının kaynağı, onun nazmında gizlidir" tezini bir teoriye dönüştürecek isim Abdülkâhir Cürçânî'dir.

Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz* eserinde tıpkı önceki âlimlerde olduğu gibi Kur'an'ın i'câzını onun nazmındaki eşsizliğe bağlamaktadır.²¹ Ancak o bu görüşü savunurken, görüşüne kaynaklık edecek felsefi/kelâmî argümanları sistemli bir şekilde sunmakta ve ayetlerden örnekler vererek dilbilimsel tetkikler dâhilinde delillendirmektedir. Dilbilimsel izahların, ayetlerin tefsirinde farklı bir boyutta işlendiği bu süreçte nazm teorisine Kur'an'ın sözdizimsel i'câzını beyan eden Cürçânî, bir sözün güzelliğinin lafız düzeyinde değil de onun içerisinde kullanıldığı cümlede ortaya çıktığını ifade etmektedir.²² Cürçânî, bu cümlelerin oluşturulmasında da nahiv/sözdizim ilkelerinin olmazsa olmaz bir etkiye sahip olduğunu ifade ederek Kur'an'ın i'câzının tespitinde bu dilbilimsel inceliklerin araştırılmasının gereği üzerinde durmaktadır.²³

¹⁷ Ebu'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed Kâdı Abdülcebbâr, *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhid ve'l-'adl*, thk. Muhammed Hıdır Nabha (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), 16/206, 290-292.

¹⁸ Kâdı Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 16/189-190.

¹⁹ Dayf, *el-Belâğa*, trs., 117.

²⁰ Abbas, *İ'câzü'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, 225.

²¹ Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân el-Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir (b.y.: y.y., ts.),39, vd.

²² Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, 46.

²³ Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, 81.

Hicrî 6. yüzyıla gelindiğinde i'câzü'l-Kur'an çalışmalarında öne çıkan -her ne kadar bu konuya dair özel bir çalışması olmasa da- Zemaşerî'dir. Aşağıda ayrıntılı bir şekilde beyan edileceği üzere Zemaşerî özellikle *Keşşâf* tefsiri ile bu ilmî geleneğin önemli bir halkasını teşkil etmekte ve neredeyse her açıklamasında Kur'an'ın i'câzını kanıtlar şeklinde ayetleri tefsir etmektedir.

1.2. İ'câzü'l-Kur'an ve Dilbilimsel Tefsir Entegrasyonu

İ'câzü'l-Kur'an çalışmalarının, kelimâ tartışmalardan belâgat ve sözdizim boyutuna çevrilmesiyle bu alanda kaleme alınan eserlerde, Kur'an'daki anlam incelikleri ile nüansları ortaya koyan ve onun fesahatındaki i'câzı beyan eden dilbilimsel açıklamalara çok daha fazla ihtiyaç duyulmuştur. Dilbilimsel verilerin ustalıklı kullanıldığı bu açıklamalar zamanla dilbilimsel tefsirlerde de yer almaya başlamıştır.

İ'câzü'l-Kur'an ve dilbilimsel tefsir arasındaki var olan etkileşimin dilbilimsel tefsire yansıma şekli hem içerik hem de teknik anlamda olmuştur. Nitekim hicrî 5. asır sonları itibariyle ortaya çıkan bu etkileşimi, dilbilimsel tefsirlerde, i'câzü'l-Kur'an literatürüne ait kavramların veya yorumların doğrudan aktarılması şeklinde görebileceğimiz gibi daha sonraki süreçte dilbilimsel tefsirde farklı bir yöntemin benimsenmesi şeklinde de görebilmekteyiz. Dilbilimsel tefsirde i'câzü'l-Kur'an çalışmalarının etkisiyle ortaya çıkan bu değişim ve farklılaşma ilgili tefsir türünde farklı bir döneme girişin de habercisi olmuştur.

İ'câzü'l-Kur'an eserlerinde yer alan Kur'an'ın doğrudan dili ve i'câzı ile ilgili yorumların, dilbilimsel tefsirlerde yer alması -yukarıda da beyan edildiği gibi- bu etkileşimin ilk adımı olarak ifade edilebilir. Örneğin meâni'l-Kur'an türü olan *en-Nüket fi'l-Kur'an* eserinde Ali b. Faddâl el-Mücaşî'î (ö. 479/1086), “وَلَكُمْ فِي الْفِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ” (el-Bakara 2/179) ayetinin tefsirinde, Arapların “القتل أنفى للقتل” sözü ile bahsi geçen ayeti dört açıdan (anlamın çokluğu, lafızdaki kısalık, tekrarın azlığı, harflerin ve kelimelerin uyumu) kıyaslayarak ayetin herhangi bir insan sözünden daha veciz ve fasih olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır.²⁴ Müellifin yaptığı bu açıklamaların ve ilgili örnek ile kıyasının aynısını i'câzü'l-Kur'an çalışmalarında öne çıkan Rummânî'de de görmekteyiz.²⁵

Bu bağlamda zikredebileceğimiz diğer bir isim, dilbilimsel tefsir sahasında kaleme aldığı *Câmi'u't-tefsîr (Tefsîru Râgıb)* ve *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân* eserleriyle önemli bir referans olan Râgıb el-İsfahânî'dir (ö. 5./11. asır [?]). İsfahânî'nin tefsirine yazdığı mukaddime, bulunduğu asırda dilbilimsel tefsir sahasında ortaya çıkan değişimleri sunması bakımından önemlidir. Nitekim İsfahânî, tamamı günümüze ulaşmamasına rağmen dilbilimsel izahların önemli bir yer tuttuğu ilk bakışta fark edilen *Câmi'u't-tefsîr* eserinin girişinde kendisinden önce telif edilmiş tefsir

²⁴ Mustafa Altundağ, *Ali b. Faddal el-Mücaşî'î'nin "Nüketü Me'ani'l-Kur'ân" İsimli Eserinin Tahlili ve Tenkitli Neşri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), 102-103. Diğer örnekler için bk. s. 74-75, 206, 448.

²⁵ Rummânî, *en-Nüket*, 77-78.

mukaddimelerinden farklı olarak müfred-mürekkebe lafızlar, mana ve lafız bakımından kelimelerin durumu, çok anlamlılık gibi doğrudan dilbilimle ilişkili konular üzerinde durmaktadır.²⁶ Mukaddimenin son kısmı ise i'câzü'l-Kur'an bahsine ayrılmıştır. Bu bölümde mucize çeşitlerini ifade ederek konuya giriş yapan İsfahânî, Kur'an'da i'câzın kaynağını Kur'an'ın *fesahatına* ve *sarfeye* bağlamaktadır.²⁷ Müellif, Kur'an'ın fesahatı konusunda sözü biraz daha uzatarak fesahatı lafız ve mana ile değil doğrudan nazm ile ilişkilendirmektedir:

“Nazm Kur'an'ın suretidir; lafız ve mana ise onun unsurlarıdır. Bu unsurlar aynı kalsa da suretlerin farklılaşmasıyla o şeyin hükmü de ismi de farklılaşır. Tıpkı yüzük, küpe ve halhaldada olduğu gibi. Onların hüküm ve isimleri, sûretlerinin farklılaşmasıyla değişmektedir -altın ve gümüş olan- esas unsurlarının farklılaşmasıyla değil. Söz konusu durum bu şekilde kanıtlanınca, Kur'an'daki i'câzın da ona has olan nazma bağlı olduğu kanıtlanmış olmaktadır.”²⁸

İsfahânî, bu söylemleriyle i'câzü'l-Kur'an konusunda Bâkılânî ve bu konuda nazmı önceleyen diğer müelliflerle aynı yolu izlemektedir. Yine aynı şekilde İsfahânî'nin el-Bakara sûresinin tefsirinde “حکم عجيبة” olarak nitelendirdiği hurûf-ı mukattaa ile ilgili açıklaması, Bâkılânî'nin *İ'câzü'l-Kur'ân* eserinde Kur'an'ın nazmının eşsiz oluşu ile bağlantılı olarak hurûf-ı mukattaa hakkında yaptığı yorumun aynısı olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁹

İsfahânî'nin bir diğer eseri olan *Müfredâtü l'fâzi'l-Kur'ân* ise garîbü'l-Kur'an formatında kaleme alınmıştır. Bu eser aynı zamanda Kur'an'da geçen kelimelerin farklı vecihlerini ayetler eşliğinde sunmasıyla vücûh ve nezâir türü eserler arasında da sayılabilir. İsfahânî eserinde kelimelerin anlam nüanslarına dikkat çekmekte ve bir sözlük bilimci olarak, Kur'an'da geçen

²⁶ Ebu'l-Kâsım Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü câmi'i't-tefâsîr mea' tefsîri'l-Fâtiha ve metâlii'l-Bakara*, thk. Ahmed Hasan Ferhât (Kuveyt: Dâru'd-Da'vet, 1405/1984), 27-101.

²⁷ İsfahânî, *Mukaddime*, 102-105.

²⁸ İsfahânî, *Mukaddime*, 106

²⁹ “Sûre başlarında kullanılan harflerin sayısı alfabedeki harflerin yarısı olan 14'tür. Bunlar da şu harflerden oluşmaktadırlar: 'الالف، واللام، والميم، والصاد، والراء، والكاف، والهاء، والياء، والعين، والطاء، والسين، والحاء، والقاف، والنون'. 29 sûrede bu harfler bulunmaktadır ki bu da alfabedeki harflerin sayılarına denktir. Sonra bu 14 harfe baktığımızda bunların, harflerin farklı türlerinden yarısını kapsadığını görürsünüz! Bunun açıklaması şu şekildedir: Bu harflerden bazısı mehmûse harflerinin yarısını oluşturmaktadır. Bu harfler de şunlardır: 'الصاد، والكاف، والهاء'. Bu harflerden bazısı mechure harflerinin yarısını oluşturmaktadır ki bu harfler şunlardır: 'الالف، والحاء'. Bu harflerden bazısı mechure harflerinin yarısını oluşturmaktadır ki bu harfler şunlardır: 'الالف، واللام، والميم، والراء، والعين، والطاء، والسين، والحاء، والقاف، والياء، والنون'. Bu harflerden bazısı şiddet sıfatı taşıyan harflerinin yarısını oluşturmaktadır ki bu harfler şunlardır: 'الالف، والكاف، والطاء، والقاف'. Bu harflerden bazısı rihvet harflerinin yarısını oluşturmaktadır ki bu harfler şunlardır: 'اللام، والميم، والراء، والصاد، والهاء، والعين، والسين، والحاء، والياء'. Bu harflerden bazısı ıtbak harflerinin yarısını oluşturmaktadır ki bu harfler şunlardır: 'الطاء، والصاد'. Bu harflerden bazısı infitah sıfatını taşıyan harflerinin yarısını oluşturmaktadır ki bu harfler şunlardır: 'الالف، واللام، والميم، والراء، والكاف، والهاء، والعين، والسين، والحاء، والقاف، والياء، والنون'. Bu harflerden bazısı isti'la sıfatını taşıyan harflerinin yarısını oluşturmaktadır ki bu harfler şunlardır: 'القاف، والصاد، والطاء'. Bu harflerden bazısı inhihaf sıfatını taşıyan harflerinin yarısını oluşturmaktadır ki bu harfler şunlardır: 'الالف، واللام، والميم، والراء، والكاف، والهاء'. Bu harflerden bazısı kalkale harflerinin yarısını oluşturmaktadır ki bu harfler şunlardır: 'القاف، والطاء...' Bâkılânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, 44-47 krş. İsfahânî, *Mukaddime*, 144.

kelimelerin kullanımlarına bağlı olarak kazandıkları geniş anlamları Kur'an'ın i'câzı ile ilişkilendirmektedir: “Hacmi küçük olmasına rağmen geniş anlamları içine alması bu Kitab'ın mucizelerindendir. Öyle ki beşeri akıl onun bu anlamlarını sayma, dünyanın tüm aletleri de onları tam olarak kapsama konusunda aciz kalmaktadır.”³⁰

İsfahânî, Kur'an'ın kendine has sözdiziminin bir gereği olarak seçilen lafızlar arasındaki nüanslara da dikkat çekmektedir. Nitekim onun hem *Câmi'u't-tefsîr* hem de *Müfredât*'ta müterâdif kelimeler arasındaki bu inceliklere hususi bir ihtimam gösterdiği görülmektedir. Müellif *Müfredât*'ın girişinde bu konunun önemine binaen ayrı bir eser kaleme alacağını beyan ederek şunları ifade etmektedir: “Aynı manaya gelen müterâdif kelimeler ve onlar arasında var olan gizli anlamları inceleyen bir kitap yazacağım... Söz gelimi neden bir yerde *kalp* bir yerde *fuâd* diğer bir yerde *sadr* kullanılmıştır... Gerçeği incelemeyenler, batılı ortadan kaldıramayanlar bunları (müterâdif lafızları) hep bir görür.”³¹ Bu noktada İsfahânî'nin i'câzın kaynağını, doğrudan lafız veya mana ile ilişkilendirmeden Kur'an'ın bu unsurlardan müteşekkil kendine has nazmı olarak gördüğünün tekrar altı çizilmelidir.

Meânî'l-Kur'an türü kapsamında değerlendirebileceğimiz *Keşşâf*'ta da i'câzî'l-Kur'an literatüründe yer alan açıklamaların doğrudan aktarıldığını görmekteyiz. Nitekim Zemahşerî de tıpkı İsfahânî gibi -hatta daha geniş bir şekilde- Bakillânî'nin Kur'an'ın nazminin eşsiz oluşu ile bağlantılı olarak hurûf-ı mukattaa hakkında yaptığı yorumu kullanmıştır.³² Yine *el-Muğnî* eserinde Kur'an'ın i'câzının esas kaynağı olarak onun sahip olduğu nazma işaret eden ve nazmı da kelimelerin seçimi, i'râb bakımından bu kelimelerin harekelenmesi ve bu kelimelerin konumları ile irtibatlandırarak açıklayan Kâdı Abdülcebbar'ın ifade ettiği bu üç durumun³³ Kur'an'da uygulamasını bizzat *Keşşâf* tefsirinde görebilmekteyiz.³⁴ Yine Zemahşerî'nin Kur'an'ın i'câzını

³⁰ Ebu'l-Kâsım Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzî'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Dâvûdî (Beirut: Dâru's-Şâmiyye, 2009), 53.

³¹ İsfahânî, *Müfredât*, 55.

³² Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâ'iki gavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, thk. Muhammed Abdü's-Selâm Şâhin (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 1/39. krş. Bâkallânî, *İ'câzî'l-Kur'ân*, 44-47.

³³ Kâdı Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 16/189-190. Yine benzer bir açıklama için bk. Hattâbî, *Beyânu İ'câzî'l-Kur'ân*, 27.

³⁴ Fadl Abbas, Kâdı Abdülcebbar'ın zikrettiği bu üç özellik kapsamında yapılacak bir tefsiri şu şekilde ifade etmektedir: “ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ” (Bakara 2/2) ayetini ele aldığımızda şunları söyleyebiliriz: İlk durumla ilgili olarak ‘شك’ ve ‘مرية’ kelimelerinden biri değil de ‘رَيْبٌ’ kelimesi gelmiştir; ikinci durumla ilgili olarak ‘رَيْبٌ’ kelimesi fetha üzerine mebni olarak geldi ki o cinsini nefy eden ‘لَا’ edatının ismidir, neticede bu kelime dammeli gelmedi ve ‘لَا رَيْبٌ فِيهِ’ denilmedi; üçüncü durumla ilgili olarak ‘رَيْبٌ’ kelimesi, ‘فِيهِ’ ifadesinin önüne geçmiştir. Bu üç durumun hepsi bir hikmete binâendir. ‘رَيْبٌ’ kelimesi seçildi çünkü ‘شك’ kelimesi ‘iki şey arasında kişinin tereddüt etmesi’ anlamındadır. Ancak ‘رَيْبٌ’ ıstırabı, endişeyi ve töhmeti de içine alan bir şüpheli ifade etmektedir ki ‘رَيْبٌ’ kelimesi ‘شك’ kelimesinin ihtiva etmediği bu anlamları taşıdığı için seçilmiştir. İkinci olarak bu kelime fetha üzerine mebni geldi ki bu durumda ifade edilen nefy, tüm cinsleri içine alan genel bir ifadedir. Üçüncü olarak da ‘لَا رَيْبٌ فِيهِ’ kelimesinin takdim edilmesiyle onun tehir edildiğinde ortaya çıkmayan bir anlamı içermesidir. ‘رَيْبٌ فِيهِ’

beyan konusunda ayetleri ele alış şekli ile Cürçânî'nin *Delâilü'l-i'câz* eserinde beyan ettiği yöntem büyük oranda benzerlik göstermektedir.³⁵

İ'câzü'l-Kur'an çalışmalarının etkisiyle dilbilimsel tefsir üzerinde ortaya çıkan değişim ve farklılaşma, yukarıda da ifade edildiği gibi hem içerik hem de yöntem açısından olmuştur. Nitekim İ'câzü'l-Kur'an literatürüne ait veriler doğrudan bu tefsirlerde kullanıldığı gibi ilgili literatürde oluşum şekli net bir şekilde gözlemlenen "Kur'an'ın İ'câzının onun dilsel öğelerinde saklı olması" teorisini kanıtlar nitelikte ayetler üzerinde yapılan pratikler ile şekillenen ilgili metodun uygulanması da bu dönemde dilbilimsel tefsirlerde görülmeye başlamıştır. İ'câzü'l-Kur'an ve dilbilimsel tefsir arasındaki etkileşim neticesinde ortaya çıkan bu yeni yöntemi en iyi şekilde ortaya koyarak bunu tefsirinde gözler önüne seren en önemli ismin Zemaşerî olduğunu söyleyebiliriz. Dilbilimsel tefsirde gözlemleyeceğimiz bu yeni metodu ifade edebilmek için bu eser üzerinde daha ayrıntılı durmakta fayda görüyoruz.

2. İ'câzü'l-Kur'an Etkisinde Dilbilimsel Tefsire Yeni Bir Soluk: Keşşâf

Zemaşerî'nin tefsirinde kullandığı yöntem, İ'câzü'l-Kur'an çalışmalarından etkilendiği ve bu çalışmalarda formüle edilen kuralları dikkatlice tetkik ederek tefsirini kaleme aldığını göstermektedir. Nitekim müellif bu minvalde önceki dilbilimsel tefsir müelliflerinden farklı bir yöntem benimsemiş ve dilbilimsel tefsir çalışmalarında yeni bir dönemin başlangıç ismi olmuştur.

2.1. Keşşâf'ta İ'câzü'l-Kur'an

Zemaşerî, genel tefsir yöntemiyle Kur'an'ın sahip olduğu İ'câzı beyan etmesine rağmen eserinde "İ'câzü'l-Kur'an"ın tanımını, mahiyeti veya vecihleri hakkında müstakil ve detaylı bir şekilde durmamaktadır. Bununla birlikte onun İ'câz konusundaki fikirlerini eserinin farklı yerlerine serpiştirilmiş şekilde görebilmekteyiz. Nitekim hemen giriş kısmında Kur'an'ın İ'câzının kaynağını onun fesahatindeki eşsizliğe ve mükemmelliğe bağlamaktadır:

---

ifadesinin anlamı Kur'an'da şüphenin olmadığını onun dışındaki kitaplara temas etmeksizin ortaya koymaktır. Nitekim eğer "لا فِيهِ رَيْبٌ" denilseydi o zaman diğer kitaplarda şüphe olduğu izlenimi verilmiş olurdu. "لَا فِيهَا غَوْلٌ" (Saffât 37/47) ayetinde de anlam sadece cennet içkilerinden sarhoşluğu nefyetmek değil aynı zamanda dünya içkilerinde bu tür bir özelliğini ortaya koymak anlamı da vardır." Bkz. Abbas, *İ'câzü'l-Kur'âni'l-Mecîd*, 224-225. Yine bu açıklamaları Zemaşerî'nin ilgili ayeti tefsiri ile karşılaştırdığımızda yaklaşık aynı yorumları kolaylıkla görebiliriz. Bkz. Zemaşerî, *Keşşâf*, 1/43-44.

³⁵ "قُلْ ... "وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاتِهِمْ" (Bakara 2/96) ayetinde "حَيَاتِهِ" kelimesinin nekre gelmesi (Cürçânî, trs., s. 288); "قُلْ ... وَقِيلَ يَا أَرْضُ ... "أَعْيَرَ اللَّهُ أَنْتَ خُذْ وَلِيْنَا" (En'âm 6/14) ayetinde "أَعْيَرَ اللَّهُ" sözünün takdim edilmesi (Cürçânî, trs., s. 121-122); "الْبَلْعِي مَاءُكَ وَيَا سَمَاءُ أَقْلِعِي وَغِيضِ الْمَاءِ" (Hûd 11/44) ayetinde nida edatının ve emir fiillerinin kullanımındaki nüanslar (Cürçânî, trs., s. 45-46); "يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ" (Nahl 16/69) ayetinde "شِفَاءٌ" kelimesinin nekre kullanışı (Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, 290) hususunda müellifin benzer açıklamalarını *Keşşâf*'ta da görebilmekteyiz (Sırasıyla karş. Zemaşerî, *Keşşâf*, 1/168; 2/ 9, 382-383, 595). Ayrıca bu konuda geniş bilgi için bk. M. Taha Boyalık, *Abdülkâhîr Cürçânî'nin Sözdizimi Teorisi ve Tefsir Geleneğine Etkisi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 269-280. (İlgili bölüm bu tezden türetilen eserde yer almadığı için doğrudan tez kaynak olarak verilmiştir.)

“Yüce Allah, Kur'an ile benzerini getirmelerini istediği Araçları susturmuş, bu konuda yarışa kalkan önde gelen hatiplerin dilleri tutulmuştur. Araçların fasihleri onun benzerini veya ona yakın olan bir benzerini getirmeye, edipleri ise Batha vadisindeki ince çakıllardan daha çok, Dehnâ çölündeki kum sayısından daha fazla olmasına rağmen cesaret gösterip en kısa süre miktarınca bir söz söylemeye kalkış(a)mamışlardır... Kur'an'a karşı muarazada bulun(a)mamalarının sebebi, denizin kabararak küçük su birikintilerini kapladığı ve güneşin doğarak yıldızların ışığını hükümsüz bıraktığını bilmeleridir.”³⁶

Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ta Kur'an'ın nazm ve üslubundaki mükemmelliği vurguladığı bazı açıklamaları ise şu şekildedir: “لَكِنَّ اللَّهَ يَشْهَدُ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ أَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ وَالْمَلَائِكَةُ يَشْهَدُونَ وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا” (en-Nisâ 4/166) ayetinde geçen “أَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ” ifadesinin anlamı hakkında “Onu başkasının bilmediği özel ilmiyle ilişkili olarak indirdi. Bu ise beyan sahibi ve belîğ kimselerin, onun bir benzerini getirmekten aciz olduğu bir nazm ve üslup üzere telif edilmesi ile ilgilidir.”³⁷ Yine “أَمْ يَحْسَبُونَ أَنْزَلْنَاهُ لَقُلْ” (Yûnus 10/38) tehadî ayetinde “بِسُورَةٍ مِثْلِهِ” ifadesini “Kur'an'ın belâgatı ve güzel nazmı bakımından benzerini getirin!” şeklinde açıklayarak i'câzın yönünü onun bu özelliklerine hasretmektedir. Daha sonraki ayette gelen “وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ” ifadesinin tefsirinde ise şu beyanatta bulunmuştur: “Kur'an iki bakımdan mûcizedir: Nazm ve gaybî haberler içermesi. İnkârcılar ise onun nazmında ve eşsizliğinde i'câzın sınırlarını görmeden ve gayb ile ilgili verdiği bilgilerin gerçekleşmesini beklemeden onu inkâr ediyorlar.”³⁸

Zemahşerî, *Keşşâf*'ta salt gramer kurallarının tartışıldığı, ayetlerdeki dilbilimsel oluşumların vurgulandığı, kelime anlamlarının bir sözlük edasıyla verildiği bir yöntem takip etmemiştir. Müellifin kendisinden önce ayetler hakkında bu şekilde yapılan yorumları/tartışmaları bildiği aşikârdır. Ancak müellif çoğu zaman bu tür açıklamalara girmekten uzak durmuş ve tüm bu dilbilimsel verileri bir gramer kitabı gibi vermek yerine bunlar ile ortaya çıkan anlam inceliklerine ve Kur'an'ın nazmının sahip olduğu ahenge ve lafız-mana arasındaki uyuma dikkat çekmiştir. Esasında *Keşşâf*'ı ilk dönem dilbilimsel tefsir kitaplarından ayıran en önemli özelliği de budur. Zemahşerî, tefsirinin mukaddimesinde bu ince nüktelerin ortaya çıkarılmasının, bir âlimi diğer bir âlimden ayrıcalıklı kılan en önemli husus olduğunun da altını çizmektedir:

“Bil ki her ilmin temelinde ve her sanatın esasında âlimlerin dereceleri birbirine yakın, sanatçıların uğraşları benzer veya eşittir. Bir âlim diğer bir âlimi bir adımlık mesafeye; bir sanatkâr da diğer bir sanatkârı ancak az bir mesafeye geçmiştir. Seviyeleri farklı kılan, yarışa ve mücadeleye sebep olan, eşitsizlik ve farklılaşmayı arttıran hatta birini bin saydıracak kadar aradaki uzaklığı açan; ilim ve sanattaki güzel nükteler, esaslar, fikirlerin ana temalarının inceldiği manalardaki zarafetler ve perdenin arkasındaki gizli sırlardır. Bunları ancak âlim ve sanatkârlardan en önde geleni, en seçkini, en mahiri keşfedebilir. Bununla birlikte âlimlerin

³⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/5.

³⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/579.

³⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/336. Ayrıca bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/369; 3/326; 4/274.

çoğu bu hakikatleri görme konusunda kör ve kafasındaki zincirleri kıramayan, taklidin elinde esir kimselerdir.”³⁹

2.2. Keşşâf'ta Farklaşmanın İzleri

Zemahşerî, tefsir ilmi bağlamında en önemli marifet olarak kabul ettiği Kur'an'ın ince noktelerini ortaya çıkarmayı Keşşâf'ta başarıyla gerçekleştirmiştir. Nitekim o, gramer kuralları veya belli kaideler etrafında şekillenen dilbilimsel verileri, ilk dönem âlimlerin yaptığı gibi Kur'an üzerinde uygulamalı olarak göstermek veya bu veriler etrafında salt doğru anlamı ortaya çıkarmaktan ziyade, bu veriler dâhilinde Kur'an'ın Yüce Allah'ın kelamı olduğunu kanıtlamak, hem lafız hem de mana açısından onun i'câzını beyan etmek için uğraşmaktadır. Zaten ilimler arasında “olağanüstü noktelerle en çok dolu olan, esrarengiz yönleri ile zihinleri sarıp kuşatan ilim” olarak tanımladığı tefsir ilmi de ona göre bunun için vardır.⁴⁰

Zemahşerî tefsir ilmi sayesinde ortaya konulan bu nokteleri, dilbilimsel verilerin vasıtasıyla kelime ve cümle boyutunda sürekli olarak gözler önüne sermeye çalışmaktadır. Örneğin “وَلَوْ يُعِجِلُ اللَّهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ اسْتِعْجَالَهُمْ بِالْخَيْرِ لَفَضِي إِلَيْهِمْ أَجْلُهُمْ فَتَذَرُ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ” (Yunus 10/11) ayetinde “اسْتِعْجَالَهُمْ بِالْخَيْرِ” sözünün aslında “تعجيله لهم الخير” şeklinde olması gerektiğini ifade eden Zemahşerî, ayetteki “يُعِجِلُ” fiiline uygun olarak “تعجيل” şeklinde gelmesi gereken masdarın “اسْتِعْجَالٌ” formunda gelmesinin nedenini şu şekilde ifade etmektedir: “Bu kullanım, Yüce Allah'ın cevabının ve onların taleplerinin O'nun tarafından karşılık bulmasının hızlı oluşunu hissettirmek içindir. Hatta sanki onların hayrı acele bir şekilde istemeleri onlara bunun (şerrin) acele verilmesi ile aynıdır.”⁴¹ Nitekim insan hayrın hemen gerçekleşmesini ister. Eğer Yüce Allah şerri onların hayrın hemen gerçekleşmesi talebinde olduğu şekildeki bir hızla verseydi, helak olurlardı. Kısaca insan istediği şeyi istediği an itibari ile gerçekleşmesini arzu eder. Yüce Allah özellikle bu hıza vurgu yaparak, O'nun şer konusunda da bu kadar hızlı olması durumuna dikkat çekmiştir. Bu anlam inceliğini “تعجيل” kelimesi karşılamamaktadır. Zemahşerî bu iki kelime üzerinde durarak, cümledeki fiile uygun bir masdar ile değil de “اسْتِعْجَالٌ” kalıbında gelen kelimenin, cümleye kattığı bu anlam nüansına dikkat çekmiştir. Zemahşerî'ye yaptığı ağır eleştirileri ile bilinen İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/1284) Zemahşerî'nin yaptığı bu tespit ile ilgili değerlendirmesi dikkate şayandır:

“Bu yorum aynı zamanda, Zemahşerî'nin dikkatli incelemelerinin ve gözleminin doğruluğunu ortaya koyan güzel tespitlerinden biridir. Kur'an'da müekked veya mukârane masdarı kendi fiilinin dışında gelmişse anlamdaki önemli bir katkıya binaen gelmiştir. Ancak nahivciler ‘... وَاللَّهُ... أَنْبِئَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا’ (Nûh 71/17) ayetindeki yorumlarında olduğu gibi ya (anlamda) herhangi bir fazlalık olmaksızın masdarı mukadder bir fiile bağladılar ya da bu masdarın delâlet ettiği fiili ‘نبتهم نباتًا’ şeklinde mezkur kıldılar. Bundan daha fazlasını söylemediler. Oysa ki zeki bir insan, zekasına müracaat ettiği ve kendi düşüncesini yokladığı zaman Yüce Allah'ın kitabında

³⁹ Zemahşerî, Keşşâf, 1/ 7.

⁴⁰ Zemahşerî, Keşşâf, 1/ 7.

⁴¹ Zemahşerî, Keşşâf, 2/320-321.

masdarın kendi fiilinin dışında gelmesinin bir fayda için olup olmadığı bağlantısını kuramaz mı?!”⁴²

İbnü'l-Müneyyir'in de dikkat çektiği gibi Zemahşerî öncesinde hiçbir dil âlimi bu anlam inceliğine değinmemiştir. Örneğin Ferrâ (ö. 207/822) bu konuda şunları ifade etmektedir:

“Buyruldu ki: Eğer Yüce Allah bir insanın kendi oğluna veya yakınına ‘Allah seni kahretsin!’, ‘Allah belanı versin’ veya ‘Allah seni rezil etsin!’ şeklindeki beddualarına hemen cevap verseydi, helak olurlardı. ‘استعجالهم’ masdarı ‘يعجل’ fiili ile mensuptur. Tıpkı senin ‘Bugün senin dövdüğün gibi dövdüm’ anlamında ‘قد ضربت اليوم ضربتك’ demen gibidir. Ancak buradaki anlam ‘ضربت ضرباً’ (Bir dövmeyle dövdüm!) demen gibi de değildir. Çünkü bu ifade tarzında *kef* gizli değildir ve bir şeyi bir şeye benzetmemektesin. Ancak sen dövmeni başkasının dövmesine benzetirsen o zaman *kef* edatını getirirsen daha güzel olur.”⁴³

Ebû Ubeyde (ö. 209/824 [?]) bu ayet hakkında bir açıklama yapmazken İbn Kuteybe (ö. 276/889) ise şu açıklamayı yapmaktadır: “Eğer Yüce Allah, insanların, kızgınlıkla kendilerine, evlatlarına veya yakınlarına beddua ettiği zaman ve bunu da rızık ve rahmet isteğinde bulunma gibi bir hayrın olmasını acele istemeleri gibi acele bir şekilde istedikleri vakit hemen verseydi onlar için verilen süre biter yani helak olurlardı.”⁴⁴

Zeccâc (ö. 311/923) ise şunları ifade etmiştir:

Rivayet edildi ki “وَلَوْ يُعَجِّلُ اللَّهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ اسْتِعْجَالَهُمْ بِالْخَيْرِ” sözü, eğer oğluna veya yakınına “Allah seni kahretsin!”, “Allah sana şunu şunu yapsın!” sözünde olduğu gibi kişinin kendisi veya ailesi hakkında bedduasına karşılık verileseydi” anlamındadır. Ayrıca bu sözün “... فَأَنْظِرْ عَلَيْنَا جَارَةَ مَنْ ... السَّمَاءِ” (el-Enfâl 8/32) “Üzerimize gökten taş yağdır!” anlamında vb. bir beddua olması da caizdir. Eğer Yüce Allah bu konuda onların hayrı acele istediği gibi (كما يُعَجِّلُ لَهُمُ الْخَيْرِ) acele etseydi helak olurlardı. “استعجالهم” ifadesi “مثل استعجالهم بالخير” anlamı üzere mansubtur yani “وَلَوْ يُعَجِّلُ اللَّهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ تَعْجِلاً مِثْلَ اسْتِعْجَالِهِمْ” anlamında mahzûf masdarın sıfatı olarak gelmiştir.⁴⁵

Nehhâs (ö. 338/950) da şu ifadeleri sarf etmiştir:

“لو عجل الله للناس” sözünün anlamının “Eğer Yüce Allah insanları cezalandırmada tıpkı onların hayrı ve sevabı istediği gibi acele davransaydı onları cezalandırır hepsi helak olurdu.” şeklindedir. Çünkü insan dünyada zayıf bir şekilde yaratılmıştır. Kıyamet gününde ise böyle değillerdir. Çünkü o gün sonsuzluk için yaratılırlar. Ebu Cafer (Nehhâs) şöyle dedi: Ahfeş ve Ferrâ ‘استعجالهم’ ifadesine ‘كاستعجالهم’ (acele istedikleri gibi) anlamını verdiler. Sonra bu ifadedeki *kef* harfini silip kelimeyi mansub kıldılar. Ferrâ şöyle dedi: Bu söz tıpkı senin ‘Bugün Zeyd’i,

⁴² Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/320-321. *Keşşâf*’ın birçok baskısında olduğu gibi çalışmanın başından itibaren kaynak olarak kullandığımız bu baskısında da İbnü'l-Müneyyir'in *el-İntisâf fî mâ tedammenehü'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl* eseri *Keşşâf*’ın içerisinde yer almaktadır.

⁴³ Yahyâ b. Ziyad el-Ferrâ, *Müşkilü'l-Râbi'l-Kur'ân ve Meânihi*, thk. Muhammed b. İdris eş-Şa'bani (b.y.: Dâru's-Sahâbe li't-Türas, 2006), 425.

⁴⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Tefsiru Garibi'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Abbas Ahmed Sakr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978), 194.

⁴⁵ Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve İrâbuhu*, thk. Ahmet Fethi Abdurrahman (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 2/304.

senin dövdüğün gibi dövdüm' anlamında 'ضربت زيدا ضربك' demen gibidir. Halil ve Sibeveyhî'nin görüşüne gelince -ki doğru olan budur- bu ifadenin takdiri 'ولو يعجل الله للناس الشر' şeklinde. Sonra 'تعجيلا' hazfedildi ve sıfatı onun yerini aldı. Sonra sıfatı da hazfedildi daha sonra 'وسئل القرية' örneğinde olduğu gibi bu sıfatın muzaf-i ileyhi sıfatın yerine getirildi. Sibeveyhî 'زيد شرب الإبل' sözünü de (örnek olarak) aktarmıştır. Eğer Ahfeş ve Ferrâ'nın dedikleri caiz olsa 'زيد كالأسد' anlamında 'زيد الأسد' demek de caiz olurdu ki bu gerçekten açık bir durumdur.⁴⁶

Zemahşerî öncesi dilbilimsel tefsirde öne çıkan bu müellifler, çoğunlukla "استعجالهم" masdarının başına *kef* edatı veya "تعجيلا" masdarının takdiri ile gramer kuralları etrafında cümlenin yapısal şeklini izah etmeye çalışmakta ve bu doğrultuda genel anlamı vererek ayet hakkındaki yorumlarını nihayete erdirmektedirler. Ancak Zemahşerî, mevcut morfolojik formuyla bu kelimenin ayetin anlamına kattığı nükteyi beyan etmektedir.⁴⁷

Müfessirin, kelimenin sözdizimsel kullanımı açısından cümleye yaptığı katkıyı ifade ettiği bir diğer örnek de şu şekildedir: "سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى ..." (el-İsrâ 17/1) ayetinin tefsirinde "سُبْحَانَ" ve "أَسْرَى" kelimelerinin anlamları hakkında açıklamalar yaptıktan sonra "لَيْلًا" kelimesinin, zarf konumunda bulunarak nasb olduğunu belirtmiştir. Sonrasında ise "أَسْرَى" fiili gece yürüyüşü anlamına geldiği halde "لَيْلًا" (gece) kelimesinin getirilmesinin nedeni ile ilgili soruya şu şekilde cevap vermektedir:

"لَيْلًا" kelimesi nekre bir lafız olarak zikredilmiştir. Bu durum gece yürüyüşünün kısalığını göstermektedir. Mekke'den Şam'a kırk gecelik bir yürüyüşle gidilebilecek (mesafede) olan bu yolun gecenin bir kısmında gidildiği ifade edilmektedir. Burada kelimenin nekre gelmesi bu kısmılığı (ba'ziyet) göstermektedir. Nitekim İbn Mesûd ve Huzeýfe'nin 'من الليل' -yani gecenin bir bölümünde- şeklindeki kıraati de bu duruma delildir.⁴⁸

"لَيْلًا" kelimesinin "أَسْرَى" fiilindeki gece yürüyüşü anlamına rağmen cümlede yer alması ve nekre olarak gelmesinin cümleye kattığı manayı gözler önüne seren Zemahşerî'nin bu tespiti önceki dilbilimsel tefsirlerde bulunmamaktadır. Örneğin Ahfeş (ö. 215/830 [?]) ayetin ilgili kısmıyla alakalı olarak sadece "أَسْرَى" fiilinin birinin diğerinin yerine kullanılabildiği müteaddî ve gayrî müteaddî formunu beyan etmekle yetinmiştir.⁴⁹ Ferrâ "الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" ve "الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى" ile kastedilen yerleri açıklamıştır.⁵⁰ Zeccâc, "سبحان" kelimesinin masdar olarak mansub olduğunu ve sonrasında "سبحان الله" ifadesinin anlamının "tüm kötü şeylerden Yüce Allah'ı tenzih etmek" olduğu ve Allah Resûlü'nden gelen rivayetin de bu şekilde olduğunu ifade etmiştir. "أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا" ifadesinin anlamının ise "kulunu gece yürüttü" (سَير عبده) şeklinde olduğunu bu şekilde "أَسْرَى" ve "سَرَى" fiillerinin "gece yürümek" anlamında kullanıldığını nitekim Kur'an'da "وَاللَّيْلُ إِذَا يَسْرُ" (el-Fecr

⁴⁶ Ebû Cafer Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, thk. Seyh Halid el-Ali (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008), 389-390.

⁴⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/4. Ayrıca bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/ 527, 597; 3/ 172, 173, 288, 448, 583; 4/ 606, 722.

⁴⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/621-622.

⁴⁹ Ebu'l-Hasen Ahfeş el-Evsat, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Huda Muhammed Karâ' (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1990), 2/471.

⁵⁰ Ferrâ, *Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân*, 598.

89/4) ayetinde olduğu gibi iki kullanımın da mevcut olduğunu beyan etmiştir. Zeccâc açıklamalarına tıpkı Ferrâ gibi “الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ” ve “الْمَسْجِدَ الْأَقْصَى” ile kastedilen yerleri açıklamakla devam etmiş “لَيْلًا” kelimesine ise sadece “في ليلة واحدة” (bir gecede) anlamını vermekle yetinmiştir.⁵¹ Nehhâs ise ayetin bu kısmı ile ilgili olarak şunları ifade etmiştir:

“Talha b. Ubeydullah, Hz. Peygamber’e ‘Sübhânallah’ın anlamı nedir?’ diye sormuş, Hz. Peygamber de ‘Allah’ı tüm kötülüklerden tenzih etmektir.’ diye cevap vermiştir. Ebû Cafer şöyle dedi: Bu, Yüce Allah’ın müşriklerin onun benzeri, zıttı, ortağı veya evladı olduğu şeklinde Allah’a nispet ettikleri her şeyden uzak olduğu anlamındadır. Halil ve Sibeveyhî’i bu kelimeyi ‘سَبَّحْتَ اللَّهَ’ anlamında masdar olarak mansub kılmıştır. Bu kelime müfred geldiği zaman sonunda iki zâid harf ve marife olması sebebiyle (gayr-i munsarif olarak) tenvinsiz mansub olur... ‘سرى’ ve ‘الحرام’ dilde bilinen iki kullanımdır. ‘لَيْلًا’ zarfdır. ‘الْحَرَامَ’ kelimesi ‘المسجد’ kelimesinin sıfatıdır. ‘الحرام’ kelimesinin aslı men etmektir ‘الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ’ ise orada avlanmanın yasak olduğu yer anlamındadır...⁵²

Yukarıda verilen örneklerde kelimelerin morfolojik yapıları ve sözdizimsel bağlamdaki konumları itibariyle ayetin anlamına yaptıkları katkılar, sadece Zemahşerî tarafından vurgulanmaktadır. Diğer müellifler daha çok genel anlam ve teknik veriler etrafında yorumlarını şekillendirmişlerdir. Zemahşerî ise bu teknik verileri, daha çok anlam nüanslarını ortaya çıkarmada kullanmıştır.

Zemahşerî tek bir kelimenin ayete/cümleye kattığı anlam inceliklerini tespit ettiği gibi cümleyi/ayeti oluşturan öğelerin dizilişlerinin daha farklı bir söyleyişle mevcut i'râb şeklinin ayetin anlamına katkısı üzerinde de durmaktadır. Örneğin “لَنْ يَصْرُوكُمْ إِلَّا أَدَىٰ وَإِنْ يَغَاتِلُوكُمْ يُؤَلُّوكُمُ الْأَدْبَارَ ثُمَّ” (Al-i İmrân 3/111) ayetinde “ثُمَّ لَا يُنصَرُونَ” ifadesinin ceza cümlesine matuf olmasına rağmen meczum olmaması ile ilgili olarak “şart cümlesinin cevabı olarak değil de yeni başlayan bir haber cümlesi şeklinde kullanıldığı için cezm olmadığını” ifade eden müellif, “Anlam bakımından merfu ya da meczum olması arasındaki fark nedir?” şeklindeki soruya ise şu şekilde cevap vermektedir:

“Eğer fiil meczum olursa yardım edilmemenin konusu, tıpkı arkalarını dönüp kaçma gibi savaş durumlarıyla sınırlı olurdu. Ancak fiil merfu olursa yardım edilmeme mutlak bir va'd olur ve sanki Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ‘Sonra onların savaştan kaçmalarının ardından size onlar hakkında müjdeleyeceğim ve haberini vereceğim halleri ve hikayeleri şu şekildedir: Onlar yapayalnız, yardım ve kuvvetten yoksun, hiçbir yerden yardım göremeyen hiçbir işleri yolunda gitmeyen kimselerdir.’”⁵³

Ayetin bu kısmı hakkında yorum yapan Ferrâ, bu ifadenin merfu olduğunu bunun ise ayetin öncesi ve sonrasındaki nûn ile biten ayetlere uyum için olduğunu ifade etmektedir.⁵⁴ Zeccâc,

⁵¹ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, 3/94-95.

⁵² Nehhâs, *i'râbü'l-Kur'ân*, 513.

⁵³ Zemahşeri, *Keşşâf*, 1/393.

⁵⁴ Ferrâ, *Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân*, 239.

“ثُمَّ لَا يُنْصَرُونَ” sözünde mevzu bahis kişilerin ehl-i kitap olduğunu,⁵⁵ Nehhâs da *nûn* harfinin varlığının ifadenin merfu olduğuna delâlet ettiği bu nedenle de “ثُمَّ لَا يُنْصَرُونَ” sözünün yeni bir başlangıç cümlesi olduğunu beyan etmektedir.⁵⁶

Zemahşerî, ayetlerdeki i'râb ve anlam arasındaki insanı bir benzerini getirmekten aciz bırakan eşsiz bağlantıyı, ince ayrıntıları sürekli vurgulamakta ve i'râb vecihlerini tercihte de çoğunlukla anlam ve Kur'an'ın genel nazmını göz önünde bulundurmaktadır. Örneğin “صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ” (el-Bakara 2/138) ayetinde “صِبْغَةَ اللَّهِ” ifadesini 136. ayetteki “أَمِنَّا بِاللَّهِ” ifadesine bağlı olarak mansub pekiştirici masdar olarak açıklayan müellif, daha sonra şu açıklamayı yapmaktadır:

“وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ” ifadesi de ‘أَمِنَّا بِاللَّهِ’ sözüne atfedilir. Bu şekilde bir atıf, ‘صِبْغَةَ اللَّهِ’ ifadesinin ‘مِلَّةٌ عَلَيْكُمْ صِبْغَةَ اللَّهِ’ (Haydi Allah'ın boyasına!) anlamında teşvik manası üzerine nasb olduğunu iddia edenlerin sözüne bir cevap teşkil etmektedir. Nitekim bu tür açıklamalar nazmı dağıtır ve sözü uyum ve ahenkten çıkarır.⁵⁷

Zemahşerî, “صِبْغَةَ اللَّهِ” sözünü Ahfeş,⁵⁸ Ferrâ,⁵⁹ Zeccâc⁶⁰ ve Nehhâs'ın⁶¹ “المِلَّةُ” ifadesinden bedel kılmasının aksine “أَمِنَّا بِاللَّهِ” ifadesine atfederek ve daha sonrasında gelen “وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ” sözünü de yine “أَمِنَّا بِاللَّهِ” sözüne atfederek “Ey müminler ‘Biz Allah'a imân ettik’... ‘Biz sadece O'na kulluk ederiz’ deyiniz!” şeklinde bir anlam ortaya koymaktadır. Bu durumda “فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ...” (el-Bakara 2/137) gibi araya giren cümleler ise gerçek imanın nasıl olduğunu, hidayet ne şekilde mümkün olabileceğini belirtmek ve Peygamberi teselli etmek için zikredilen ara cümleler olmaktadır.⁶² Müellif bu şekilde doğru bir anlamı karşılamaktan yoksun olması nedeniyle diğer i'râb vecihlerini yetersiz ve Kur'an'ın nazmına aykırı olarak değerlendirmekte ve i'râb hakkında hüküm verirken bu unsurların göz önünde bulundurulmasının önemi üzerinde durmaktadır.

Zemahşerî, dilbilimsel analizleri sırasında ayetleri parçacı bir yaklaşım ile değil aksine bütüncül bir şekilde ele almaktadır. Diğer dilbilimsel tefsirlerde olduğu gibi ayette geçen bazı kelime veya ifadelerin anlamlarını vermek, ayetin bir kısmının i'râb vecihleri ile değişen anlamsal ilişkilerini ortaya koymak ile yetinmemiştir. Aksine Zemahşerî elde ettiği dilbilimsel veriyi, daha geniş bir perspektiften bakarak, ayet ve ayetlerin bir bütün olarak ele alındığında ortaya çıkması muhtemel anlam inceliklerini beyan etmek için kullanmıştır. Örneğin Zemahşerî, el-Bakara 2/255. ayette geçen kelime veya kelime gruplarının yapısal ve anlamsal fonksiyonunu açıkladıktan sonra

⁵⁵ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, 1/354.

⁵⁶ Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 149.

⁵⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/195.

⁵⁸ Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân*, 1/159.

⁵⁹ Ferrâ, *Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân*, 178.

⁶⁰ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, 1/169.

⁶¹ Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 68.

⁶² Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm* (Kâhire Dârü'l-Mushaf, ts.), 1/168.

bu ayeti oluşturan cümleciklerin atıf harfi olmaksızın art arda sıralanışının nasıl mümkün olduğu sorusuna şu şekilde cevap vermektedir:

“Bu ayette her bir cümle beyan yoluyla gelmiştir. Cümle bu yol üzere tertip edilince beyan ile beyan edilen şey birleşmiştir. Eğer beyan ile beyan edilen şey arasına atıf harfi girerse tıpkı Arapların söylediği gibi ‘ağaç ile kabuğu arasına girmek’ olur. Nitekim ilk cümle yaratılmışların tertibi ve hiçbir hata olmaksızın Yüce Allah’ın onlara hâkim olmasını beyan etmektedir. İkinci cümle O’nun düzenlediği kâinat üzerinde Mâlik oluşunu; üçüncü cümle O’nun şanının yüce oluşunu; dördüncü cümle yaratılanların her halini kuşattığını, kullar arasından kimin rızaya eriştiğini, şefaata layık olduğunu veya olmadığını bildiğini; beşinci cümle O’nun ilminin genişliğini ve tüm bilgileri O’nun ilminin kuşattığını veya O’nun celâlinin ve kudretinin azametini beyan etmektedir.”⁶³

Zemahşerî’nin bütüncül bakış açısıyla ayetler arasında kurduğu bağlantıyı ve neticede ortaya koyduğu anlam inceliklerini göstermesi bakımından en-Neml 27/87-90 ayetleri de güzel bir örnek teşkil etmektedir. Müellif, 88. ayette geçen “صُنْعَ اللَّهِ” ifadesi üzerinden genel bir anlam bütünlüğü kurmaktadır. Bu ifadenin de tıpkı “وَعَدَ اللَّهُ” (en-Nisâ 4/95) ve “صِبْغَةَ اللَّهِ” (el-Bakara 2/138) ifadelerinde olduğu gibi pekiştirici masdar olduğunu beyan etmektedir. Ancak bu ifadenin pekiştiricisi olduğu ve “وَيَوْمَ يُنْفَخُ” sözünü de nasb kılan kelimenin mahzûf olduğunu belirtmektedir. Anlamı ise şu şekilde açıklamaktadır:

“Sura üflendiği ve şöyle şöyle olduğu gün Yüce Allah, muhsinleri mükâfatlandırarak, mücrimleri de cezalandıracaktır. Sonra Yüce Allah, mükâfat ve cezayı kastederek ‘صُنْعَ اللَّهِ’ buyurdu. Daha sonra bu yaratıp/yapmayı (صُنْعَ), hikmet ve doğruluk ile getirdiği ve mükemmel bir şekilde yaptığı şeylerin cümlesinden kılmıştır. Zira ‘صُنْعَ اللَّهِ’ ifadesinin hemen arkasından ‘الَّذِي أَنْقَضَ كُلَّ شَيْءٍ’ buyurmuştur. Bu durumda anlam da şöyle olmaktadır: Güzel olanı mükâfat ile kötü olanı da ceza ile karşılaşması O’nun tüm varlığa karşı hükmünün sağlamlığı, mükemmelliği ve tüm varlık için hikmet gereği icrada bulunulmasındandır. Çünkü O, kulların yaptığını ve bu yaptıkları karşılığında hak ettiklerini bilen buna göre onlara karşılık verir. Sonra Yüce Allah bu durumu ‘مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ’ وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَكُبَّتْ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ هَلْ نُجْرُونَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ ‘ (en-Neml 27/89) ve ‘فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا وَهُمْ مِنْ فَرَعٍ يَوْمَئِذٍ أَمْنُونَ’ (en-Neml 27/90) ayetleriyle özetlemektedir.”⁶⁴

Art arda gelen bu ayetlerin/cümlelerin panoramik anlamını ustalıkla aktaran Zemahşerî, bu açıklamaların arkasından da hemen şunları dile getirmektedir:

“Sonra sen bu kelamın belâgatına, nazmındaki ve tertibindeki güzelliğe, iç içe geçmiş, sarmaş dolaş olmuş konumuna, açıklamasındaki sağlamlığa, sanki her biri diğerine akıtılmış gibi birbiriyle olan sağlam bağına ve yine kuvvetlileri aciz bırakan, nice mahir kişileri heder eden durumuna bir bak!”⁶⁵

⁶³ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/308.

⁶⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/374.

⁶⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/374.

Müfessir tam bu noktada bakışları, Kur'an'ın bütününde bu şekilde pekiştirici masdar olarak gelen “صِبْغَةَ اللَّهِ” (el-Bakara 2/138), “وَعَدَ اللَّهُ” (en-Nisâ 4/95), “فِطْرَةَ اللَّهِ” (er-Rum 30/30) ifadelerine yöneltmekte ve bunların hepsinin içerisinde bulunduğu anlam konteksti içerisindeki kullanımlarını sunmaktadır. Bu ifadelerin tamamının da takip ettikleri sözlerin sıhhati üzerine bir şahit, onun doğruluğu ve olması gereken şekliyle olduğunun bir habercisi kılındığını beyan etmektedir.⁶⁶

Müellif, ilk dönem dilbilimsel müfessirlerin çoğu zaman gözden kaçırdığı anlamı ortaya koymada panoramik bakış açısını sadece art arda gelen ayetler bütününde uygulamamış yine yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi farklı sûrelerden ayetlerle de ilişkilendirmiştir. Müellifin el-Bakara 2/1-2. ayetlerinde arada herhangi bir bağlaç olmaksızın art arda gelen dört cümle arasındaki anlam uyumuna vurgu yapması,⁶⁷ yine el-Bakara 2/214, 217, 219, 222 ayetlerinde “يَسْأَلُونَكَ” soru kalıbıyla başlayan cümlelerin *atıf* vavı ile gelip gelmemesi ile ortaya çıkan anlam değişimlerine temas etmesi⁶⁸ hep bu bağlamda zikredilebilecek yorumlar olmaktadır.

Hiç şüphesiz Zemahşerî'den önce kelimelerin morfolojik yapısı veya sözdizimsel konumunun, içinde buldukları cümleye katkısını belirleme, i'râb vecihleri ile değişen anlamı tespit, mevcut i'râb şekliyle anlam nüanslarını/inceliklerini ortaya koyma veya ayetleri bütüncül bir bakış açısıyla ele alma şeklindeki ilmî faaliyetleri kısmen de olsa gerçekleştirmiş ve bunları Kur'an'ın mükemmel ve insanları aciz bırakan üslubu ve nazmı ile ilişkilendirmiş âlimler mevcuttur. Ancak Zemahşerî, tüm bu uygulamaları belli bir sistem dâhilinde tefsirinde uygulayan ve tefsirinin karakteristik özelliği haline getiren *ilk müfessir* olma özelliğine sahiptir. Nitekim müellif sürekli olarak bu ve benzeri dil inceliklerinin altını çizmekte ve i'râb ilminde nasibi olanların bu tür hususiyetlerin üzerinde durması gerektiğini vurgulamaktadır.⁶⁹ Yine müellifin i'câzü'l-Kur'an çalışmalarının etkin olduğu ilmî bir ortamda, bu olgu etrafında yeni bir dilbilimsel tefsir metodu geliştirdiğinin en önemli kanıtı kendisinden sonra tefsir alanındaki etki alanıdır.⁷⁰

Sonuç

İnsanların Kur'an'ın bir benzerini getirmekten aciz olmasını ifade eden i'câzü'l-Kur'an hakkındaki ilk argümanlar Araçlar tarafından Kur'an'ın bir benzerinin getiril(e)memesi ve gelecekte haber vermesi şeklindedir. Ancak daha sonra Kur'an'ın doğrudan dili ile ilgili unsurlar bu argümanlardan daha çok öne çıkmıştır. Belâği inceliklerin sıklıkla vurgulandığı bu sürecin son halkasında müellifler, nazm teorisi ile Kur'an'ın i'câzını onun genel dilsel oluşumlarıyla ilişkilendirmiştir.

⁶⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/ 375.

⁶⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/ 46.

⁶⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/ 264.

⁶⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/ 164.

⁷⁰ bk. M. Taha Boyalılık, *el-Keşşâf Literatürü (Zemahşerî'nin Tefsir Klasiklerinin etki Tarihi)* (İstanbul: TDV Yayınları, 2019).

İslam ilim geleneğinde nazm teorisi olarak yerini alan i'câz vechinin etkileri dilbilimsel tefsirde hicrî 5. asır itibariyle görülebilmektedir. Bu etki, dilbilimsel tefsirde hem içerik hem de teknik olarak kendini hissettirmiştir. İ'câzü'l-Kur'an eserlerinde yer alan açıklamaların dilbilimsel tefsirlerde görülmesinin hemen ardından bu eserlerdeki mevcut ayetlerin dilbilimsel analiz yöntemi de tefsir eserlerinde teknik olarak benimsenmiş ve kullanılmıştır. Nitekim ilk dönem dilbilimsel tefsir faaliyetlerinde esas amaç, Allah'ın kelamı olarak kusursuz olan Kur'an'dan yola çıkarak Arap dili kurallarını tespit ve Kur'an'ı ilahî murada uygun olarak doğru bir şekilde anlamaktır. Ancak bu yeni süreçte dilbilimsel tefsirin amacı, Kur'an'ı ilahî murada uygun olarak doğru anlamının yanında ondaki mevcut anlam inceliklerini de beyan ederek, onun lafız ve mana düzeyinde sahip olduğu güzelliği ve eşsizliği gözler önüne sermek ve neticede onun i'câzını ortaya koymaktır.

İ'câzü'l-Kur'an'ın etkisiyle ortaya çıkan bu teknik *Keşşâf*'ta çok açık olarak gözlenmektedir. Hatta Zemahşerî, tüm dilbilimsel ve belâğî birikimini bu minvalde kullanmıştır, diyebiliriz. Zemahşerî'nin "dilbilimsel tefsir ile ilgili verileri Kur'an'ın i'câzı ile ilişkilendirerek kullanması" şeklinde ifade edebileceğimiz bu yöntemi, hem kendisini bir önceki dilbilimsel tefsir müelliflerinden farklı kılmış hem de bu alanda yeni bir sürecin başlamasına ve yeni bir yöntemin oluşmasına vesile yapmıştır. Nitekim kendisinden sonra birçok müfessir, onun bu yönteminden istifade etmiş ve tefsirini esas kaynak olarak kullanmıştır.

Kaynakça

- Abbas, F. Hasan. *İ'câzü'l-Kur'âni'l-Mecîd*. Amman: Dâru'n-Nefâis, 2016.
- Ahfeş, Ebu'l-Hasen el-Evsat. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Huda Muhammed Karâ'. 2 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1990.
- Altundağ, Mustafa. *Ali b. Faddal el-Mücaşî'i'nin "Nüketü Meâni'l-Kur'ân" İsimli Eserinin Tahlili ve Tenkitli Neşri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *İ'câzü'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 2009.
- Boyalık, M. Taha. *Abdülkâhir Cürçânî'nin Sözdizimi Teorisi ve Tefsir Geleneğine Etkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Boyalık, M. Taha. *el-Keşşâf Literatürü (Zemahşerî'nin Tefsir Klasığının Etki Tarihi)*. İstanbul: TDV Yayınları, 2019.
- Cündioğlu, Düccane. *Sözlü Kültürden Yazılı Kültür'e Anlam'ın Tarihi*. İstanbul: Kapı Yayınları, 5. Basım, 2014.
- Cüveynî, Mustafa es-Savî. *Menhecu'z-Zemahşerî fi tefsiri'l-Kur'ân ve beyani'l-i'câzihi*. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- Dayf, Şevkî. *el-Belâğa Tetavvur ve Târîh*. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 9. Basım, ts.
- Ebüsüüd Efendi. *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*. 9 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Mushaf, ts.

- Ferrâ, Yahyâ b. Ziyad. *Müşkilü i'râbi'l-Kur'an ve meânihi*. thk. Muhammed b. İdris eş-Şa'bani. b.y.: Dâru's-Sahabe li't-Türas, 2006.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed. *Beyânu i'câzi'l-Kur'an*. (Selâsü resâil'in içinde). thk. Muhammed Ahmed Halefullah, Muhammed Zaglûl Selâm. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 8. Basım 2015.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Tefsiru garibi'l-Kur'an*. thk. Seyyid Abbas Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978.
- İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Râgıb. *Mukaddimetü câmi'i't-tefâsir mea' tefsiri'l-Fâtiha ve metâli'i'l-Bakara*. thk. Ahmed Hasan Ferhât. Kuveyt: Dâru'd-Da'vet, 1405/1984.
- İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Râgıb. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an*. thk. Safvan Adnan Dâvûdî. Beyrut: Dâru'ş-Şâmiyye, 2009.
- Mübârek, Mâzin. *el-Mûcez fi târihi'l-belâga*. b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.
- Nehhâs, Ebû Cafer. *İ'râbü'l-Kur'an*. thk. Seyh Halid el-Ali. Beyrut: Dâru'l-Ma'arife, 2008.
- Rummânî, Ebu'l-Hasen Alî b. Îsâ b. Alî. *en-Nüket fi i'câzi'l-Kur'an*. (Selâsü resâil'in içinde). thk. Muhammed Ahmed Halefullah, Muhammed Zaglûl Selâm. Kahire: Dâru'l-Maârif, 8. Basım 2015.
- Taşdelen, Hasan. "Belâgat İlmî ve Tarihi". *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. 215-305. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Zeccâc, Ebû İshâk. *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu*. thk. Ahmet Fethi Abdurrahman. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdü's-Selâm Şâhin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.

The Effect of I'jāz al-Qur'an Studies on Linguistic Tafsīr -al-Kashshāf Example-

Dr. Havva ÖZATA

Extended Summary

In the early periods, preserving the meaning of Qur'an texts was important as much as the preservation of the texts itself. For this reason, as companions tried to preserve the pronunciations itself, they also made an effort to preserve the meanings that they signified. The linguistic commentaries that emerged as a result of these efforts have played an important role, especially on the point of understanding the Qur'an correctly, in eliminating the negativities related to the language that may arise as a result of moving away from the place and time of the Quran. In this context, the linguistic commentary activities have an important place in the history of tafsīr.

Linguistic commentary activities emerged at a very early time and continued its efficiency until the modern period. In this long historical process, linguistic commentary did not continue in a standard and monotone way. It has differentiated technically and in terms of content with the influence of various historical and cultural facts. The detection of these changes is important in terms of showing that the linguistic commentary does not constitute an overlapping mass of knowledge; on the contrary it is in a continuous development.

Linguistic commentary activities were influenced both as method and content by different discussions as of the 5th century of the Hijri calendar. In addition, the ongoing discussions around these issues have taken language-related studies to a metaphysical dimension, and as a result, there has been a transition from mere grammatical discussions in linguistic commentaries to discussions about philosophy of language. We can see this change in the first period of linguistic commentary types of ma'ānī al-Qur'an, i'rāb al-Qur'an that mainly focuses on the , i'rāb ways and gharib al-Qur'an, al-Wujūh and al-Nazāir which emphasizes the meanings of the words and compositions in the verses.

It is observed that a differentiation in content and technique emerged in the classical period of linguistic commentaries by the 5th century of the Hijri calendar. In this process, notably the phenomenon of i'jāz al-Qur'an has taken an active role. Especially with the 4th century, in the written works of i'jāz al-Qur'an the association of linguistic elements of Qur'an with its i'jāz has led to a differentiation in linguistic commentary by this sense. In one of these works, an-Nukat fī I'jāz al-Qur'an, ar-Rummīnī (d. 384/994) also counted rhetoric among the seven ways of i'jāz and focused on the rhetorical way in the vast majority of his pamphlets. On the other hand, Abu

Sulayman Khattabi (d. 388/998), did not only focus on pronunciation and meaning in his book *Beyânu İ'jâz al-Qur'an*, but also saw nazm as a requirement of i'jâz at the end.

Bâqillânî (d. 403/1013), who had an important place in the studies of i'jâz al-Qur'an; he focused on the three ways of i'jâz in his work *İ'jâz 'jaz al-Qur'an*. He elaborated on the nazm of Quran, which he expressed as the third way. He tried to explain that nazm of Qur'an is the source of its i'jâz by declaring ten different states such as balance and harmony in the shape of using Muqatta'a Letters, Qur'an having a style outside of literary forms such as poetry and prose, and not losing its harmony even though it touches on many different topics.

Stating that eloquence, as the source of the İ'jâz al-Qur'an, can emerge after words come together and form a composition, Qādhī Abd al-Jabbār's (d.415/1025) expressed in his work *Al-Mughnī fī abwāb al-tawhīd wa-l-'adl*, that the choice of words, the vocalization of these words in terms of İ'rāb and their positions is important for eloquence. Thus he pointed to nazm that Qur'an has as the main source of its i'jâz with these explanations.

Abd al-Qāhir al-Jurjānī (d. 471 / 1078-79), on the other hand, transformed the thesis "The source of i'jâz al-Qur'an is hidden in its nazm", which previous authors pointed out in a scattered way, into a theory and in his book *Dalā'il al-i'jâz*, he attributed i'jâz al-Qur'an to the uniqueness in its nazm.

By the emergence of the idea that i'jâz al-Qur'an is a requirement of its nazm at the result of the activities of the i'jâz al-Qur'an, works were written in linguistic commentary studies that try to determine the unique syntactic features of the Qur'an and use linguistic/rhetoric data in this way.

In the 6th century of Hijri calendar, the work that we can easily read this change is the *Kashshāf* of Zamakhsharī (d. 538/1144). Associating words with their morphological structure when giving their meanings, emphasizing the change of meaning in the historical course, considering the contribution of the sentence in which the word is located in terms of both structure and meaning to the field of meaning; to state the relation of the İ'rāb ways in the verses with the meaning, the details of the sequences of words and expressions and as a result declaring the subtleties of meaning that emerge, to take into account the integrity of the Qur'an and to use all these data to prove i'jâz al-Qur'an, causes Zamakhshari 's commentary to have a different position in the linguistic commentary literature. Even with this approach, he is considered to be the one who exercises in Qur'an the theory that says "the source of i'jâz al-Qur'an is hidden in its nazm" formulated by names such as Abd al-Qāhir al-Jurjānī.

After all, the main purpose of linguistic commentary activities in the first period was to determine the rules of the Arabic language based on Qur'an, which is flawless as the word of God, and to understand the Qur'an correctly in accordance with the divine will. However, in this new process that started with the influence of the activities of i'jâz al-Qur'an, the purpose of linguistic

commentary is to understand Qur'an correctly in accordance with the divine will, and beside that to reveal its beauty and uniqueness at the level of pronunciation and meaning. Consequently it has changed in the shape of revealing its i'jāz.

Keywords: Tafsir, Linguistic Tafsir, al-Qur'an, I'jāz al-Qur'an, Zamakhshari, al-Kashshāf.